

Kósa László:

A hungarológia rövid története

A hungarológia szót csak hatvan-hetven esztendeje kezdte sűrűn használni a magyar nyelv, ám amire alkalmazták, egy évszázaddal korábban megjelent szellemi életünkben. Bartucz Lajos, aki az 1930-as években az egyik legtevékenyebb szorgalmazója és támogatója volt a hungarológiai törekvéseknek, jó érzékkel talált rá az előzményekre a romantikus nemzet-jellemtanban. Az 1820-30-as évekre vonatkozóan Bartucz névsorában Guzmics Izidorral, Vedres Istvánnal, Kállay Ferencsel, Csaplovics Jánossal és Edvi Illés Pállal találkozunk. Az első kettő filozofikus megalapozást keresett a magyar nemzeti jellem tanulmányozásához. Kállaynál szintén fontos volt ez a szempont, ő azonban a lelki-szellemi vonások mellé felsorakoztatta a tárgyi és életmódbeli körülmények történelmi, és kortársi jellemző erejét. Csaplovics nagy fölfedezése az összehasonlítás volt. A néprajzi tudománytörténetben gyakran idézett mondata: „Magyarország Európa kicsinyben” azt jelentette, hogy a korabeli soknemzetiségű ország tarkasága, valószínű és nyelvi változatossága eszményi terepe az összehasonlító, egész földrészünkre érvényes mintát nyújtó jellemtannak. Noha Csaplovics karakterológiája jellegzetes gyűjteménye a kor nemzeti előítéleteinek, ezáltal – társaitól eltérően – kikerülte az egyoldalúsággal fenyegető hungarocentrizmust. Végül Edvi Illés Pál teljes rendszert igyekezett formálni mindazon kutatási ágazatokból, amelyek a nemzeti jelleggel és azonosságtudattal összefüggve a kor vélekedése szerint önálló tudományt alkottak, azaz számba vette a történelemmel, társadalommal és nyelvvel foglalkozó összes vizsgálati területeket.

Nyilvánvaló, hogy a nemzeti ébredés korának, majd a reformkorszak és az elnyomatás korszakának sokkalta szélesebb köre, írók, közírók, politikusok sora foglalkozott a magyar nemzeti jelleggel vagy általában a nemzetkarakterológiával. Tudvalevő, hogy ez a kérdés szorosan hozzátartozott a nemzeti önértelmezés folyamatához. Azért lehet mégis – fél évszázad múltán – igazat adni Bartucznak ezeknek a neveknek a kiemelését illetően, mert viselőik valóban elsők között és tudományos rendszerezési igénnyel vetették föl a kérdést, jóllehet, szubjektivitásuk, ismereteik fogyatékosága, gondolkodásuk egyoldalúsága miatt álláspontjuk már korukban is erősen vitatható volt.

Bartucz visszanyúlt egészen a XVIII. század differenciálatlanabb tudományfelfogásához, a polihisztori beállítottságú állam- és országismereti irodalomhoz, egészen Bél Mátyás munkásságáig. Léven fizikai antropológus, tájékozódásában kitüntetett szerepe volt az orvosi fiziológiai munkának, melyek a korban nemcsak az emberek testi jellegzetességeit, hanem lelki és viselkedésbeli tulajdonságait, ezeken túl pedig társadalmi szokásait, környezetét, műveltségét is leírták. Mindezek az ismeretek, számos más csatornából származó ismerettel együtt valóban bele torkollottak a nemzetkarakterológiai törekvésekbe, amelyeknek – noha a szó ismeretlen volt – részét képezte a hungarológiai program. A nemzeti eszme mozgató ereje nyomán kirajzolódottak egy egységes néptudomány körvonalai. Kérdés azonban, mi lett a sorsa a század második felében?

A folytonosságot nehéz követni, mert az általános tudományfejlődés irányának megfelelően egyfelől a XIX. század derekától a pozitívizmus következményeként Magyarországon is meggyorsult a tudományok ágazati tagolódása, másfelől háttérbe szorult az összegző jellemtan, legalább is nem szervezte központi jelentőséggel a társadalomtudományt. Igaz, hogy a nemzeti tudományoknak nevezett kutatási

területeken folytonosan gyarapodott a hungarológia ismeretanyaga, de sokkalta inkább a határok megvonásán, az intézmények megszervezésén és a pozíciók megszerzésén volt a hangsúly, mint a nemzeti jelleg tudományos meghatározásán, amit a reformkori elődök célként jelöltek. Amidőn a szellemtörténet hatására az általános nemzetjellemezés igénye ismét fölbukkan, már más a helyzet, mint egy évszázaddal korábban. Az 1920-as években már nem lehet számolni a felvilágosodás egységes világlátásának hatásával, viszont tucatnyi önálló szaktudomány sokszor egymásról tudomást sem véve tagolja a tudományos életet. Másrészt ereje teljében virágzott a filológia, aminek nyoma sincs, de nem is lehetett a korai előzményekben. A tudománynak volt szervezete, léteztek irányítási elképzelések, míg korábban a születő Akadémia épp csak sejtette ezeket.

Magát a hungarológia szót jelenlegi ismereteink szerint Gragger Róbert (1887–1926) kezdte több tudományág összefoglaló nevéként használni. Valószínű, hogy a szóalkotásban fontos szerepe volt analogiáknak: germanisztika, romanisztika, turkológia, finnugrisztika stb. Egy lényeges különbség mégis elválasztotta az említettektől a születő hungarológiát, ritkábban használt nevén hungariztikát. Az, hogy a felsorolt példák ekkor már nemzetközi jelleggel művelt tudományszakok voltak. Csupán azért is, mert eleve több országban beszélt nyelveket vagy egy-egy nyelvcsaládot foglaltak magukba. Ellenben a hungarológia halvány körvonalai egyelőre kizárólag nemzeti keretre utaltak.

Gragger rövid életét tekintve jelentékeny életművéből, dacára, hogy nem rendszerezte idevágó gondolatait, mégis kivehető, mit értett hungarológián. Eredetileg a magyar–német összehasonlító irodalomtörténetet művelte, de fő hivatásának a magyar kultúra német nyelvű ismertetését tekintette. 1916-ban kinevezték a berlini egyetem magyar tanárának. Kitűnő szervező volt: hamarosan létrehozta a magyar tanszéket, majd a Berlini Magyar Tudományos Intézetet (1917), megindította az Ungarische Jahrbücher című folyóiratot és az Ungarische Bibliothek könyvsorozatot (1921), végül megalapította a berlini Collegium Hungaricumot, mely további hasonló intézmény megteremtésére adott mintát (1924). [Szekfű Gyula a Három nemzedék (1934) bővített kiadásának utolsó lapjain említi, hogy Gragger „hungarológiai lexikont” is tervezett.]

Ezek az intézmények – beleértve a folyóiratot és a könyvsorozatot – nemcsak a magyar nyelv és irodalom fórumai voltak, hanem a történetírásé, a művészettörténeté, a néprajzé és más rokonterületeké egyaránt, ahogyan maga Gragger is az irodalomtörténeti dolgozatok mellett publikálta a becses nyelvemlékünket, a frissen fölfedezett Ómagyar Mária-siralmat, költői antológiát, népballada- és népmesekötetet adott ki, írt művészeti tárgyú cikkeket is. Nyilvánvaló, hogy a magyar tanszéken a nyelv tanítását nem lehetett elválasztani a kultúra ismertetésétől, minden esetre nem ismerjük nyomát annak, hogy Graggernél többről lett volna szó, mint a különböző szakok keretbe foglalt, de inkább párhuzamos, mint akár laza kapcsolatban álló műveléséről.

Éppen azért, mert Gragger nyomtatásban kiadott hungarológiai rendszere nem ismeretes, nem tudjuk, vajon személyes kapcsolattal érintkeztek-e elképzeléseik Bartucz Lajossal, a budapesti egyetem későbbi neves embertan-professzorával. Graggerra nemcsak Bartucz, mások is úgy hivatkoztak, mint aki előszóban többször előadta eszméit. Bartucz 1930-ban a Magyar Szemlében megjelentetett tanulmányában (A modern nemzeti tudományról) abból a tételből indult ki, hogy „... a »nemzeti« jelző elsősorban azokat a tudományokat illeti meg, amelyek a tudós nemzeti egyéniségéből, eredetiségéből fakadó s nemzeti nyelv és logika útján a módszerekbe, tudományos szerveződésbe belevitt nemzeti jelleggen kívül tárgyukban és célkitűzésükben is nemzetiek.” A folytatás jóval konkrétabb: „Ilyenek pedig mindenek előtt a magyar embertan, néprajz, régészet, nyelvészet, történelem, társadalomtudomány, a magyar ember, föld, kultúra, természet és azok viszonyainak mindennemű tanulmányozása.” (X. k. 334.) Tisztában volt azonban azzal, hogy „nagy mértékben gátolja itt az eligazodást az objektív kutatások hiánya és a vizsgálati módszerek tökéletlensége”, ezért óvott a képzelet csapongásától és az egyéni megítélések sokféleségétől. De intett a tudományok nemzeti jellegének erőltetésétől, mert – mint írja – nem mindegyik terület alkalmas a jelleg kifejezésére. Vagyis érezte, hogy elképzelései mennyire bizonytalan talajon állnak, ám a kor szellemtörténeti ösztönzése és a nagy nemzeti hagyomány legyőzte a kételyt. Dolgozott benne a nemzeti kultúra

sorsának féltése is, nemcsak a trianoni békekötés után közismerten súlyosbodott veszélyérzet, hanem a modern tudományos élet differenciálódásának és specializálódásának ténye miatt érzett aggodalom is. Ez utóbbira utalva fogalmazta meg közvetlenül, hogy a kis nemzeteknek egyre kevesebb esélyük van, hogy minden tudományos területtel eredményesen foglalkozzanak. A veszteség nemcsak egyedi, hanem abszolút is, hiszen saját műveltségük vizsgálatát ők végezhetik el a legsikeresebben. A széttagolódás miatt lenne szükség, hogy „a nemzeti vonatkozású kutatások a közös cél érdekében egymással szorosabb kapcsolatba lépjenek”, „szövetséget” vagy „társaságot” hozzanak létre.

Ez a „nemzetre vonatkozó ismereteket rendszerbe foglaló külön tudomány” lett volna a Gragger által megálmodott hungarológia. A tartalmi fölsorolásból akár egy születendő kulturális antropológia körvonalai is kibontakoznának, ha lett volna az elképzelésnek korszerű etnológiai háttere. Erről azonban szó sem volt, csupán a szellemtörténetben följúduló romantikus örökség sejlett föl mögötte mint elméleti támasz, noha Bartucz majd csak ezután írta meg – a már említett – tudománytörténeti gyökereket kereső tanulmányait. Amellett, hogy az általa is bizonytalanul érzett nemzeti jelleg tartalmára nézvést sem tájékoztatott bővebben, nincs nyoma a „rendszerbe foglalás” mikéntjének sem.

Bartucz Lajos első hungarológiai tanulmányának írásakor a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda már hirdette „Magyar Enciklopédia” című sorozatát, sőt a sorozat első tagjának, Hóman Bálint és Szekfű Gyula Magyar történetének induló kötetei elhagyták a nyomdát (1929–). A magyarság néprajza négy kötete 1933–37-ben, az ugyancsak négykötetes Magyar föld – magyar faj 1936–33-ban látott napvilágot. A még tervezett művészettörténeti összefoglalás nem készült el. Ez a nagyszabású vállalkozás áramoltatta szét igazán a közvéleményben a hungarológia kifejezést, amiről az is vall, hogy a megjelenés idején mint hungarológiai sorozatot emlegették. Fontos megjegyezni, hogy a sorozat részeit egymással nemhogy eszmei, de tematikai szempontból sem egyeztetették, azaz lényegében a Graggernél fölmerülő mintát, a magyar etnikummal és műveltségével foglalkozó tudományok párhuzamos megjelentetését valószínűsítették meg.

Időközben, de sok vonatkozásban másként, szaktudományi területen kívül jelentkezett a hungarológia igénye Németh Lászlónál. A „Tanú-évek” lázas mindent tudni akarásának jellegzetes kivetülése volt Németh hungarológiája, vagy ahogyan egyre rendszeresebben nevezte, magyarságtudománya. A Válasz első számában még csupán egy rövid cikket tett közzé (Egy hungarológiai társaság terve, 1934), majd a következő évben az Ortutay Gyula által szerkesztett „Magyarságtudomány” folyóirat bevezető tanulmányaként jelentette meg kifejtett gondolatait (A magyarságtudomány feladatai).

Az ötlet még korábban, a Tanú első számában felbukkant (1932), s ugyancsak jellemző Németh László, sajátos szelektív tájékozódására, hogy – mint ő maga írja – utólag mások figyelmeztették Gragger és Bartucz megelőző törekvéseire. Azonban az előzmények különösképpen nem befolyásolták és nem is zavarták, ámbar bizonyos tartalmi érintkezések miatt alig hihető, hogy Bartucz Magyar Szemlebeli cikkét ne olvasta volna, de ezek ellenére kétségtelenül a szaktudósoktól eltérő és egyéni módon látta a magyarságtudomány feladatait. Sőt a metaforikus megközelítés kedvéért teológiai fogalmakat kölcsönözve, éppenséggel – szerinte az élettől elszakadt és ezért erkölcsileg kiüresedett szaktudósokat, valamint az erkölcsiségükkel a tudás igazi letéteményeseivé vált „dilettánsokat” vagy laikusokat – akik közé magát is sorolta – állította szembe, mint a „látható” és a „láthatatlan egyház” tagjait.

„Az ember leglényegesebb ügye: a magatartás” – mondja Németh. Tőle függ az ember sorsának alakulása. Mivel a hivatalos tudomány és „szolgáló papjai” kitagadták szentélyükből a „világi” híveket (eredetileg egyházi értelemben a nem papi személyeket), az utóbbiak kénytelenek a maguk számára valamifajta új „magatartás- és sorstudomány”-t csinálni, hogy az áhított tudást megszerezzék. S ez több, mint a szaktudományok összessége. „A közös tényezőt kell belőlük kiemelni, s épp ez a közös tényező a magyarságtudomány.” Vagyis az Egyetemi Nyomda sorozatát nem fogadja el hungarológiának, hanem annak segédtudományait képviselő köteteknek tartja. Ám nemcsak a szakokra tagolódást kifogásolja bennük, hanem az összehasonlítás és a jövő formálásának kötelezően összefonódó szándéka hiányát is.

A magyarságtudomány – Németh szerint – azért összehasonlító tudomány, mert hasznosítója nem pusztán „ember”, hanem „európai”, ezen belül „közép-európai ember” és végül: „A legbelső kör a magyarság. Körülötte Európa és a kisépek öve; benne a magyar hagyomány, alatta a magyar tájak. Mi ennek a történelmi és földrajzi, helyesebben történelmi-földrajzi helynek a géniusza? Milyen a nép, amely e helyen áll? Hogyan forgott a többi nép között, mi a megkülönböztető természeti jegye, mi a magyar lényeg, a magyar hivatás, s milyen magatartást követel azoktól, akik hordozzák?” (Kiadatlan tanulmányok I. 336.)

A „lényeg” és a „jelleg” keresésének fontossága többször visszatér, az írás itt érintkezik legjobban a szellemtörténeti célokkal, egyidejűleg Bartucz Lajos gondolatfölvetésével is. Mint a „magyar lényeg” megközelítése útján az első kísérletet üdvözli Prohászka Lajos Vándor és bujdosóját, de Közép-Európával szemben elutasítja Kerényi Károly javaslatát, mely a görögséget ajánlja viszonyítási pontul, noha annak az európai kultúrát meghatározó szerepét nagyra becsüli.

A fölsorakoztatott kérdésekre azonban ezúttal hiába keressük a konkrét választ, különösen nem a Bartucz és Gragger által várt tudományos eredményt, hiszen Németh László magyarságtudománya erkölcsi és nem tudományos beállítottságú. A hivatás kereséséről, másutt a prófécia fontosságáról van szó, mint a jövőt alakító tettek eredőiről. Ez a tétel élesen világít rá arra az ellentmondásra, hogy miközben életidegenségnél vádolja a hivatásos tudományt, ő maga egy gyakorlattól elvonatkoztatott, elméletet ajánl pótlásul, s mi több, azt individuális fogalomátértelemezéssel tudománynak nevezi, holott a megjelölt szerepkör egészen máshová, a társadalompolitika, a társadalomnevelés címszavai alá lenne sorolható. A tág és egyénien felvetett szempontok miatt a magyarság általános jellemzésének, a jellegnek és a „lényegnek” a keresése Németh László írásaiban a következő nyolc-tíz esztendőben nem egyszer szubjektív ítéletekhez és vélekedésekhez vezetett, épp olyanokhoz, amelyekről már Bartucz is óvott. Szélesebb értelemben számos írás sorolható ide, amely a magyarság helyzetérzékelését és tájékozódását kívánta szolgálni, de hatásában és utóéletében olykor szinte teljesen ellentétes. Elég csupán a közép-kelet-európai irodalmak vagy a Duna-völgyi népek „sorsközösségéről” szóló tanulmányokra és a Kisebbségben-re gondolni. Ezek elemzésétől, most nemcsak azért kell eltekinteni, mert hatalmas kérdéskört ölelnek fel, hanem kivált azért, mert a mai hungarológiának nem vonhatók előzményei közé.

A teljes képhez tartozik, hogy mint szaktudományon kívüli típusal Németh nem állt egyedül hungarológiai elképzelésével. A Magyarságtudomány folyóirat következő számában a fiatal Erdei Ferenc szállt vele vitába Magyar gazdaságtudomány címmel. A teljességre törő szemlélet iránti nagy tisztelettel mondta el fenntartásait, a szaktárgyak gyarlóságának tudatában sem ismerve el, hogy a Németh által fölvázolt „abszolút tudomány” helyettesíteni tudná a diszciplináris tudást. Mégis nem egy valamifajta általános tudomány szak volt ellenére a racionálisan gondolkodó és a marxizmus felé közeledő Erdeinek, hanem a szellemtörténeti megközelítés. Az általa ajánlott, ugyancsak nemzeti keretbe állított „magyar gazdaságtudománynak” hasonló szerepet szánt, mint Németh a magyarságtudománynak, bár ő nem nevezte sorstudománynak, és a magyar etnikum legnagyobb gondjait nem erkölcsi kérdésekben, hanem társadalmi bajokban látta, amiket tudományos megalapozottsággal, de mégis elsősorban a politika mezein kívánt alaposan és rendszeresen föltárni, majd orvosolni. Ez a fölfogás már a magyarságtudomány társadalompolitikai fölfogását képviselte.

Átmenetileg föladva áttekintésünk időrendjét, előre kell lépünk több mint egy évtizedet Bibó Istvánnak a háború alatt írt, de csak később kiadott tanulmányához (A magyarságtudomány problémája Bp., 1948), mely világosan elválasztotta a magyarságtudomány szaktudományi és társadalompolitikai kérdésköreit. Bibó egy percre sem vonta kétségbe a szaktudományok fontosságát, de attól határozottan óvott, hogy egy általuk kikövetkeztetett nemzeti jellegre politikai természetű következtetéseket, netán döntéseket alapozzanak. Különösen arra figyelmeztetett, zsákutca a hagyományos paraszti műveltséget a nemzeti kultúra megújulása forrásának tekinteni, hiszen lezárt, új alkotásra képtelen kultúráról van szó. Bár számolt azzal, hogy a parasztság a következő évtizedekben az ország életében jelentékeny szerepet visz majd, s ezért helyzetének nagy fontosságot tulajdonított, mégsem emelte ki a nemzeti társadalom

szerkezetéből. Vagyis szerinte nem a parasztság sorsának változása hat döntően a nemzetére, hanem fordítva, mind társadalmi, mind politikai téren.

Mindazonáltal Bibó nem zárta ki a népkutató magyarságtudomány és a társadalompolitika közötti kapcsolatot, hanem annak lehetséges, de közvetett voltát hangoztatta. A magyarságtudományi problémakör három fokozatában nála nyoma sincs szaktudomány-ellenességnek, s nem is igyekszik a konkrét kutatásokat a sorstudomány bizonytalan fogalmával helyettesíteni: a kultúra a történetével és a nyelvvel foglalkozó ágazatok „eredményei jelentősek lehetnek, de nem szükségképpen jelentősek a magyar kultúra regenerálódása számára”; általános történetkutatás és a társadalomvizsgálat már hozhat a politika számára is tanulságos és irányadó felismeréseket; végül a művelődés- és társadalompolitika feladata, hogy az előbbiekből mit és hogyan ültet át a gyakorlati életbe.

Térjünk most vissza eredeti időrendünket folytatandó a 30-as évek derekához, ezúttal nem a társadalompolitikai, hanem a szaktudományi vonalat követve, elsősorban a már fentebb említett szempont miatt, mert napjainkig ennek vehetjük számba hatását. Nem véletlen, hogy a Magyarságtudomány című folyóirat, rövid szerkesztői beköszöntőjében Ortutay Gyula elhatárolta magát a programadásnak szánt Németh László tanulmánytól. Igaz, nagyon óvatosan jelezte kételyeit, nem tudott vele szemben más eszmei konstrukciót állítani, ezért talányosan a múlt időre hátrította a döntést: „... megérett-e a magyarság önmaga lényegének megismerésére, el kell döntenünk.” Ortutay ugyanis rendszeresen jelentkezik írásaival a következő évtized intézményes hungarológiai törekvéseiben, szaktudományi kísérleteiben.

Ez utóbbiak ismételtén Bartucz Lajos tanulmányaival kapnak újabb lendületet, s ezúttal már mögéjük rajzolódik a fentebb idézett, a romantikáig visszanyúló tudománytörténeti háttér is. Nem zárható ki teljesen Németh László hatása sem, habár filológiailag nem igazolható. Igaz, hogy Bartucz A magyar nemzetismeretről (Ethnographia, 1936) című írásában, akár Németh a magyarsággal kapcsolatosan ön- és helyzetismeretről beszél, ám ezek a kifejezések akkor már a korabeli szóhasználat széles körében előfordultak. Hivatkozás nélkül az már inkább visszahatást sejtet, hogy fölbukkan Bartucznál a „lényeg”, majd „a magyar lényegismeret”, a magyar nemzetismeret, az ún. „magyarságtudomány”. Viszont Némethnél erőteljesebben hangsúlyozza a nemzeti kereteket, a lényegen és jellegén pedig minden különösebb indoklás nélkül a testi és a lelki tulajdonságok, bár ugyancsak nem matematikai összegét, hanem valamifajta sajátos többletét érti: „nemzetest és a nemzeti lélek jóval több, mint egyszerűen csak a nemzetet alkotó egyének testi és lelki sajátságainak összege, mert hiszen a nép, nemzet egy magasabb, szervezettebb, és pedig igen bonyolult szervezetű, élő egység...” Bartucz itt világos jelét adta természettudósi mivoltának. Nemcsak arra gondolunk, hogy a természettudományos fejlődéstannak a társadalomra alkalmazott régen elavult tétele bukkan föl nála, hanem sokkal inkább szakjának túlzott kiemelkedésére. A testi megjelenés vizsgálata (rasszista következtetések nélkül!) szinte fölér magasodik a különben fontosnak tartott államismeretnek, történetírásnak, nyelvtudománynak, néprajznak és élő-élettelenségi természeti környezet tanulmányozásának. Az orvos Németh László viszont jóllehet többször élt tárgyunkba vágó írásaiban élettani hasonlatokkal, az embertannak kevés jelentőséget tulajdonított.

Bartucz legteljesebben, és immár kevés újabb elemmel bővítve az Egyetemi Nyomda hungarológiai sorozatának utolsó kötetében (A magyar ember, Magyar föld – magyar faj, 1938) fejtette ki véleményét. A sorozatnak, ha nem is hiányzott belőle teljesen – valóban nem volt központi elve a Németh által szóvá tett összehasonlítás, pedig a klebelsbergi kultúrpolitika által sugallt célja a „kultúrfölény” bizonyítása elvileg aligha lett volna elképzelhető mélyreható történeti összehasonlító vizsgálatok nélkül, igaz, ha ez következetesen végbemegy, kiderült volna az előfeltevés helytelensége, vagyis a műveltségbeli különbségekről más kép alakul ki a történelemfejlődés mérlegén. Nem hallgatható el, hogy nemcsak nem ismerték a szakemberek az összehasonlító anyag jórészét, hanem a kellő ismerethez hézagosan létezett maga az anyag. A szomszédos népek tudósai nem tárták föl mindenütt szükséges mélységben. A központi elképzelés és a megvalósulás közötti ellentmondás különösen szembetűnő a nagyon gazdag tartalmú, erőteljesen hungarocentrikus műben, A magyar föld – magyar faj kötetében inkább érvényesült az összehasonlítás módszere, mert a Kárpát-medence ökológiai tényezőit

legkedvezőbben hasznosító magyarság szerepe, és Bartucz fő tétele, a magyar etnikum kevert antropológiai jellege másképp nem lett volna kifejthető.

Időközben, 1937 végén anyagi nehézségek miatt megszűnt a Magyarságtudomány évnegyedes folyóirat. A munkatársak egyetértettek abban, hogy Németh Lászlóval együtt elutasították az uralkodó művelődéspolitikai irányzatot és megmerevedett „hivatalos” tudományt, de már nem fogadhatták el a szaktudományos kereteken kívül helyezkedés homályos érvelését, a szaktudomány és a dilettantizmus sajátosságos szembeállítását, a túlzottan egyéni írói elképzeléseket. A munkatársak ugyanis többségükben a Szegedi Fiatalokból és baráti körükből kerültek ki, akik húszas-harmincas éveiket taposva a tudományos és társadalmi életben érvényesülésük erős vágyát melengették. Kialakulatlanságuk legalább annyira okozta a folyóirat arcnélküliségét, mint a magyarságtudomány fogalmi tisztázatlansága. Amikor Ortutay, most már Eckhardt Sándorral újraindítja 1942-ben a folyóiratot, a régi szerzők többsége már vagy betagolódott a „hivatalos” tudományba vagy fölhagyott korábbi törekvéseivel. A folyóirat pedig nem nemzedéki jellegű, hanem a kormányzat által elővigyázatosan támogatott németellenes polgári erők egyik fóruma. (A német megszállás miatt 1944-ben már egy száma sem látott napvilágot.)

Eckhardt Sándort bizvást nevezhetjük a hungarológia pragmatikus képviselőjének. A magyar–francia érintkezések tudósa pontosan ismerte a kérdés visszaját és buktatóit, hogy bármely széles körben jelöli meg a magyarságtudomány érdeklődését, szűkül az egyetemes tudomány érvényessége. Ám az elmentmondás okozta kárt, mint az időszerű nemzeti célokért szükséges áldozatot, mint a nemzeti eszme ébrentartásának elengedhetetlen velejáróját fogta föl. Meg sem kísérelte a teoretikus megalapozást. A fogalmi tisztázatlanságot részint az elnevezésre tett sommás megjegyzéssel („Nem jó szó és mégis szükséges”), részint a tudománycsoportba tartozó tárgykörök és feladatok felsorolásával próbálta elhárítani: „... a magyarságtudomány szóban nem valami új tudomány, vagy új módszer rejlik, hanem csupán olyan program, mely a magyarsággal foglalkozó tudományok célkitűzéseit mind magába foglalja és azokat organikusan kiegészíti, összekapcsolja. A magyarságtudományba beletartozik tehát a magyar történettudomány minden ágazata, nyelvtudomány, irodalomtörténet, jogtörténet, zenetörténet, néprajz, embertan, népiségtörténet, emberföldrajz, társadalomtörténet, archeológia, sőt még a magyar föld növény- és állatvilágának tudománya is. Mindaz az emberi és természeti adottság, ami a magyarságot jellemzi, mindaz a környezet, ami a múltban és jelenben körülveszi. Figyelme kiterjed tehát a környező népekre is, amelyekkel szimbiózisban él, azok történetére, néprajzára stb., amennyiben a magyarsággal valamilyen vonatkozásban vannak. A magyarságtudomány ideális értelemben felöleli a külföldi magyarság ismeretét is, akár Nagy-Magyarország történeti egységében, akár a tengerentúli diaszpóráiban”, (Magyarságtudomány. Magyarságtudomány, 1942. 2–3.)

Eckhardt további részletes programjában kitüntetett helyet kapott a művelt közvélemény formálásának feladata. Igaz, ez már az Egyetemi Nyomda sorozatának céljai között is szerepelt, nála azonban hangsúlyos a délibábos elméletek és a műkedvelő tudományoskodás elleni föllépés, egyúttal határozottan elkülöníti a tudományos kutatást és a tudomány eredményeinek népszerűsítését. Nem azonosul viszont a Németh által fölvázolt, helyzetértékelő, prófétikus sorstudománnyal.

Az újrainduló folyóirat mögött akkor már esztendőök óta eredményesen működő, kiterjedt szervezet, a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészettudományi karának Magyarságtudományi Intézete állt, melyet 1939-ben dékánként épp Eckhardt Sándor hívott életre. Tizenkét egyetemi tanszék és egy szeminárium támogatta munkáját. Igazgató tanácsában a kor legkiválóbb és máig tiszteletben álló tudósai foglaltak helyet, pl. Németh Gyula, Ligeti Lajos, Horváth János, Pais Dezső, Szekfű Gyula, Mályusz Elemér. 1942-ben kapcsolódó társadalmi testületet is szerveztek mellé, melynek láthatóan sikerrel nyerték meg az értelmiségi elitet.

Mivel kimondták, hogy nem új tudományról van szó, hanem a meglévő ágazatok munkájának összehangolásáról, az intézet ténykedése ténylegesen a szervezésre és elsősorban az addig gazdátlan területek és témák pénzügyi támogatására irányult. Anyaggyűjtésre és kutatásra kisebb-nagyobb összegeket, ösztöndíjakat adott tudósjelölteknek, fiatal tudósoknak, tanároknak. A háborús viszonyokat tekintve néhány

esztendő alatt igen komoly eredmények mutatkoztak. Az egyes ágazatok között azonban nem könnyű mérleget készíteni. Legtöbb eredményt – úgy tetszik – a néprajz és a nyelvtudomány mondhat magáénak. Bibó bírálatában nyilvánvalóan erre, az etnográfiai túlsúlyra is gondolt. A történetírás valamivel kevesebbet könyvelhetett el, az irodalomtörténet alig valamit. Megindultak a Magyar Nyelvatlasz és a Magyar Néprajzi Atlasz próbagyűjtései. A folyóirattal együtt az intézet hét sorozatot adott ki, és megjelentetett műveket ezeken kívül is. Olykor igen távol eső módszereket, elveket és területeket képviselő munkák kerültek egymás mellé, mint például az első jelentős néprajzi falumonográfia (Fél Edit: Kocs 1936-ban) és Erdei Ferencnek A magyar paraszti társadalom című klasszikus szociológiai könyve. A tudománynépszerűsítés feladatát rendkívül magas színvonalon látták el. Tematikus előadássorozataik négy gyűjteményes kötetben jelentek meg: az Úr és paraszt a magyar élet egységében (1941), valamint a Magyarság és szlávok (1942) szomszédnépi kapcsolatokat, végül A magyarság őstörténete (1943) az etnogenezis és a korai történet legfontosabb kérdéseit tárgyalták.

A Magyarságtudományi Intézettel párhuzamosan további olyan több-kevesebb önállósággal bíró társadalomtudományi kutatóintézet kezdett működni, amelynek feladatköre – noha szervezetileg nem független össze vele – szintén több tudományágot egyesített. Történetük, akár az egyetemi Magyarságtudományi Intézet története, jórészt föltáratlan vagy csak vázlatosan ismert. A sorba tartozik elsőként a magját illetően legkorábbi keletkezésű Táj- és Népkutató Központ (1938), mely 1941 őszén betagozódott az ugyancsak sokoldalú profillal alapított Teleki Pál Tudományos Intézetbe (1939–49 között Kelet-európai Tudományos Intézet). További hasonló arcélú, de regionális illetékességű intézmények voltak: az Erdélyi Tudományos Intézet (1940–45 között Kolozsvár székhellyel), az Alföldi Tudományos Intézet (1943–49 között Szegeden, alapítója Bartucz Lajos volt) és a Dunántúli Tudományos Intézet (1943– Pécsett). Az utóbbi az MTA felügyeletével ma is dolgozik.

Az egyetemi Magyarságtudományi Intézet a felsőoktatás és a tudományos élet átszervezésével 1949-ben szűnt meg, de a háború utáni években tevékenyen már nem működött. Megszűntével hosszabb időre megszakadt a nevében jelölt tudományos törekvések folytonossága, amely egy korszak lezárulását is jelentette. Épp ezért pont alkalmas a mintegy két évtizednyi idő kezdeményezéseinek és törekvéseinek rövid összegző értékelésére.

Mint minden szellemi alkotás, a hungarológia is magán viselte korának eszmei-ideológiai-gondolati bélyegeit. Különösen két tényezőre gondolunk. Az egyik a kor nagyhatású gondolati áramlata, a szellem-történet, mely alkalmasnak bizonyult a romantikus hagyományok felélesztésére. A másik a trianoni békekötéssel mélyen sértett magyar nemzeti érzés, melynek több rétege létezett a hivatalos nacionalizmustól az önkritikus, a helyzettel a korábbiaknál reálisabban szembenézni akaró beállítódásig. A második tényezővel kapcsolatban újabb két következmény adódik. Mindenképpen erősödött a befeléfordulás, ami a hungarocentrizmust táplálta, és valós vagy vélt egyedi és sajátos nemzeti értékek, jellemvonások, tulajdonságok védelmét helyezte előtérbe. Ezen túl nem kérdéses, hogy a tudományos pályákon ténykedők, a hungarológia kezdeményezői is, a tudományos élet állami szubvencióját tekintve pedig teljesen érthető, azonosultak vele vagy engedményeket tettek a kor hivatalos művelődés- és tudománypolitikájának. Érthető, hogy a bukott társadalmi rendszer árnyékát magukon viselő hungarológia vagy magyarságtudomány kifejezések nem csengtek jól, noha egyetlen alkotó résztudományuk érvényességét sem vonták kétségbe az új tudománypolitika.

Mi marad akkor, ha eltekintünk a szellem-történet tévútjaitól és a nacionalizmusnak tett engedményektől? Az általános tudományfejlődés fontos fokozatai jelentkeztek a hungarológia változataiban.

1. A modern magyarországi tudományos életet 1867 után a pozitívizmus sokirányú eszméi teremtték meg. Már ezek természetéből következően, de a gyakorlati szükség miatt is, ahogyan fentebb szó esett róla, széles körű szakosodás jött létre. Az elkülönülés, sőt elszigetelődés következtében a tudományszakok nem egyszer megsínylelték, hogy nem, vagy nem kellően ismerték egymás terveit és eredményeit. Németh László szellem-történeti ösztönzéssel fordult hevesen az akadémikus tudományosság ellen, ám tőle függetlenül valóban elodázhatatlan követelménnyé vált valamilyen integráció, a tudományközi kap-

csolatok szorosabbra vonása, amit a szaktudósok szorgalmaztak (Gragger, Bartucz), és amit mai kifejezéssel élve komplex kutatásoknak nevezünk.

2. A XIX. század közepétől a tudományos kutatás központjai az egyetemi tanszékek voltak. Az 1920-as évektől azonban Magyarországon is nyilvánvalóvá vált, hogy a korszerűség nem nélkülözheti a kutatóintézeteket.

Az 1940-es évek komplex jellegű intézetalapításaiból az egyetlen, amely a megszüntetést elkerülte, a pécsi Dunántúli Tudományos Intézet, igaz, hogy eleve tájkatató és kis létszámmal dolgozó intézmény volt és maradt, melynek ezen túl mindig súlypontját alkotta a földrajztudomány és rokonágazatainak képviselője, de regionális illetékessége sosem vált partikulárisá. Számos közlemény bizonyítja, hogy az 1960–70-es években az észak-mecseki bányavidéken folytatott életmód-kutatásban nagy szerepet kapott az ember és természeti környezetének kapcsolata, valamint a különböző nemzetiségek kulturális és társadalmi érintkezése (történelem, néprajz), vagyis olyan általános kérdések helyi változatai, amelyek először a 30-as évek hungarológiai tervezeteiben merültek föl.

Maga a hungarológia kifejezés az 1960-as évek végén a távolból szemlélőnek váratlanul, a közelebbi körülményeket ismerőnek mégsem meglepően, Jugoszláviában bukkant föl ismét meghatározott kutatási irány nevéként: 1969-ben Újvidéken Hungarológiai Intézet kezdett működni. Létrejöttét két körülmény határozta meg: a jugoszláviai, magyar nemzetiség szellemi igényei saját kulturális múltjának vizsgálatára és a jugoszláv nemzetiségi politika kedvező alakulása. A hungarológia fogalmát ezúttal sem próbálták meghatározni, hanem az alapító okiratban megjelölték azt a négy tudományterületet, melyeket az intézet gondozásba vett: magyar nyelv és irodalom, folklór, művelődéstörténet. (Ez utóbbin színház-, folyóirat-, kiadó- és egyesülettörténetet értettek). Kiemelt helyet biztosítottak minden téren a magyar–dél-szláv kulturális és nyelvi kapcsolatok vizsgálatának. Az újvidéki intézménnyel a hungarológiai elképzelések újabb változata valósult meg. Noha a feladatkör a korábbi vállalkozásoknál szűkebbre húzódott össze, mégis először jött létre magyar nemzetiségi kutatóközpont. (Legfeljebb a két világháború között Szlovénia rövid ideig és gyöngye határfokkal működő csehszlovákiai Magyar Tudományos Irodalmi és Művészeti Társaság – az alapítóra utalva, rövid nevén Masaryk Akadémia – említhető e típus előzményeként.)

Az újvidéki intézet, alapításánál és névválasztásánál, közrejátszott a jugoszláviai albán autonóm tartomány székhelyén, Pristinán akkor már dolgozó Albanológiai Intézet mintája. Nemzetközi viszonylatban számos hasonló példa ismert, bár a helyi lehetőségek megvalósulásának sokfélesége miatt típusba sorolásuk körülményes. Szinte minden jelentékenyebb nyugat-európai nyelvi nemzetiségi csoportnak van kulturális intézete, mely társadalomtudományi kutatással is foglalkozik. A magyarországi nem magyar múltba eredően is találunk egy sajátos formát, a szláv népek anyanyelv- és kultúravédő egyesületeit, a maticákat (szerb, horvát, szlovák). Eszmei gyökereik rokon a múlt századi hungarológiával, a nemzeti romantika hívta őket is létre. A trianoni békeszerződés után sem szűntek meg, sőt megújultak, tevékenységük más-más mértékben kiterjedt a nemzeti tudományokra, gyűjteményi felügyeletre, könyvkiadásra, sőt nyelvvédőből nyelvterjesztővé váltak (pl. a Matica Slovenska).

Bartucz Lajos és Németh László hungarológiai társaság alapítására tett javaslata évtizedek múltán 1977-ben került megvalósításra, ismét más, az előzményektől sok vonásban eltérő új értelmezéssel. A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság első ízben a hungarológiai törekvések történetében a magyar műveltséggel tudományos feladatként és a felsőfokú oktatásban foglalkozók nemzetközi összefogását jelölte céljául, vagyis tekintetbe vette az 1920-as években még kizárólagosan nemzeti indokolású fogalom lényeges változását.

A legfiatalabb hungarológiai intézmény, a Magyarságkutató Csoport a nemzet-nemzetiség-diaszpóra tematikát illesztette kutatási programja középpontjába, s ez, akár a Filológiai Társaság célja, arról tanúskodik, hogy a magyarságtudomány fogalmából kiveszett a szellemtörténeti ihletődés.

Hiba volna tagadni, hogy a végső soron a romantikának köszönhető kérdés, miben áll a nemzeti jelleg, másként fogalmazva: miben mutatkoznak meg egy nyelvvel meghatározott civilizáció és kultúra egyedi sajátosságai, melyek éppen megismételhetetlenségük miatt az egész emberiség számára értéket

képviselnek, megnyugtatóan nincs megválaszolva. Úgy tűnik föl, az újabb hungarológiai kezdeményezések óvakodnak vállalni ezt a kérdéskört, ha nem is tagadják meglétét. Kétségtelen, hogy az 1930-as évek hungarológiai teóriáit a gyakorlat nem igazolta, sőt ellentmondások mutatkoztak az elméletek és a megvalósult intézményes munka között. A frissebb kezdeményezések viszont következetesen elhúzódnak attól, hogy irányító elméletre hivatkozzanak. Mintha arra a 30-as évek végén kialakult álláspontra helyezkednének, hogy a hungarológia mint olyan, önálló diszciplína értelmében nem létezik, csupán összefoglaló és szorosabb együttműködésre serkentő elnevezés egy eredeti nyelv és kultúra jelenének és történetének kutatására. A gondolat magva évtizedeken át nem változott: a magyar múlt és művelődés, a magyar etnikum és környezetének viszonya vizsgálatát több tudományszak együttműködésével eredményesebb folytatni, mint széttagoltan. Egy valami még vitathatatlan: igazán jó, tartós eredmények pedig akkor születnek, ha a magyarságtudományba sorolt részágazatok gondolati megalapozottsága szakonként jó és korszerű. Akkor várható, hogy a sajátosság kérdéseire is termékeny válaszok születnek.

(A hungarológia változásai és változatai című,
az Alföld 1986/10. számában megjelent
tanulmány rövidített változata.)